

ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ ТА ТЕКСТОГРАФІЯ

ПРИНЦИПИ УКЛАДАННЯ СЛОВНИКА ПРЕДМЕТНОЇ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРОК

doi: 10.12958/2227-2631-2019-2-41-65-72

Марина Волошинова,

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри
української філології та загального мовознавства
ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”
<https://orcid.org/0000-0001-7247-5222>*

Побутова лексика, зокрема лексика харчування, посуду та кухонного начиння, залишається предметом наукових зацікавлень дослідників, оскільки саме в ній у широкому сенсі віддзеркалений процес формування й розвитку матеріальної культури народу й вужче – його традицій і звичаїв, щоденного побуту (принципів господарювання, харчових уподобань, обмежень, заборон). У процесі аналізу таких груп лексики простежуємо розвиток людського суспільства, вплив сусідніх і віддалених народів, характер заняття населення, соціально-економічні умови, господарську діяльність з давніх часів, зміни традиційного устрою життя народу тощо. Тому фіксування, аналіз, лексикографічне опрацювання згаданих тематичних груп лексики становлять неабиякий інтерес і залишаються актуальними завданнями лінгвістичної науки.

У статті представлено принципи укладання діалектного словника предметної лексики українських східнослобожанських говірок. Наголошено на важливості фіксування, опрацювання та збереження діалектного матеріалу, який відображає картини ціннісного сприйняття світу носіями мови. Зазначено, що серед українських діалектних словників вирізняються тематичні. Саме вони дають можливість відстежити специфічні риси мовного фонду того чи того діалектного континууму.

Пропоновану працю заплановано як словник недиференційного типу, оскільки лише в такий спосіб можна якнайповніше відобразити предметну лексику окремого діалектного масиву. Основну увагу в статті зосереджено на: принципах побудови словникових статей, зокрема структурних особливостях вокабул; умовах репрезентації фонетичних, акцентуаційних, граматичних варіантів реєстрових слів; доцільності розміщення в словнику ілюстративного матеріалу.

Ключові слова: словник, лексика, реєстрове слово, тематична група лексики, східнослобожанські говірки.

Household vocabulary, in particular vocabulary of food, plates and dishes and cooking utensils, is still remaining to be the subject of scientific interest of the researchers, because, generally, it reflects the process of the formation and development of the material culture of the people and, particularly, of its traditions and customs, daily life (the principles of husbandry, food preferences, restrictions, prohibitions).

In the process of analyzing of such groups of vocabulary it's been possible to watch the development of human society, the influence of neighboring or even distant peoples, the nature of the occupation of the population, socio-economic conditions, economic activity since the ancient times, the changes in the traditional way of life of the people, etc. That's why the fixation, analysis, lexicographic research of these thematic groups of vocabulary is of great interest and a timely task of Linguistics.

The article presents the principles of compiling the dialect dictionary of presentive vocabulary of the Ukrainian Eastern Slobodian dialects. The importance of fixation, researching and preservation of the dialect material that reflects the picture of the value perception of the world by the native speakers has been noted. It is pointed out that thematic dictionaries form a separate group among the Ukrainian dialect dictionaries. They represent the vocabulary collected in different regions of Ukraine. These are thematic dictionaries that make it possible to trace the specific features of the vocabulary of one or another dialect continuum.

The proposed work is planned by the author as the dictionary of undifferentiated type since this is the only way to reflect the presentive vocabulary of a separate dialect array as fully as possible. The main focus of the article is on: the principles of dictionary entries composing, in particular composing of the structural features of entry words; the conditions of representation of phonetic, accentuating, grammatical variants of the listed words; the appropriateness of distribution of illustrative material in the dictionary.

Key words: dictionary, vocabulary, listed word, thematic group of vocabulary, Eastern Slobodian dialects.

Вступ. Регіональні словники дають можливість відстежити специфічні риси мовного фонду того чи того діалектного континууму. Н. Хобзей в одній зі своїх статей наголошувала, що, попри наявні успіхи в цій справі, „для дослідників залишилося ще чимало мовознавчих «лакун»” (Хобзей, 2006, с. 826), які потребують заповнення. Важливим завданням є створення тематичних діалектних словників.

Метою пропонованої статті є репрезентація принципів укладання словника східнословобжанських говірок, у якому буде представлено лексику тематичних груп їжі, посуду та кухонного начиння.

Матеріалом для укладання словника слугують польові записи, здійснені протягом 2009 – 2013 рр. у 61 населеному пункті східнословобжанського ареалу. Під час опитування інформантів

застосовано два методи: анкетування та інтерв'ювання, кожен з яких є по-своєму продуктивним. Так, інтерв'ю дає можливість зафіксувати спонтанне мовлення діалектоносіїв та отримати додатковий мовний матеріал, на відміну від роботи з питальником, де типова модель „передбачає форму «запитання – відповідь», що порушує одну з основних ознак тексту – цілісність” (Романина, 2015, с. 28). Саме тому дослідники вважають текст одним з найпотужніших джерел для лексикографічних практик: „Попри незаперечну цінність питальників та лінгвістичних атласів, особливе значення під час укладання лексикографічних праць мають саме діалектні тексти, адже в них відбито особливості семантики й граматики лексем, їх функціонування” (Романина, 2012, с. 95).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У другій половині ХХ – на початку ХХІ століття українська діалектна лексикографія поповнилася багатьма тематичними словниками, серед яких: словник А. Берлізова „Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністров'я” (Чернігів, 1959); словник зоологічної лексики Н. Дейниченко (Суми, 1984); словник М. Никончука та В. Мойсієнка „Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії” (Житомир, 2001); „Словник назв одягу та взуття середньополіських та суміжних говірок” Г. Гримашевич (Житомир, 2002); „Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник” Н. Хобзей (Львів, 2002); матеріали до словника „Весільна лексика бойківського говору” Н. Хібеби (Львів, 2005); словник Т. Тищенко „Лексика бджільництва Східного Поділля” (Умань, 2008); „Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках” Г. Березовської (Умань, 2010). „Словник наукових і народних назв лікарських рослин України” М. Гарбарець і Н. Гарбарець (Тернопіль, 2012).

Діалектну лексику східнослобожанських говірок репрезентують два тематичні словники недиференційного типу: „Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини: людина та її риси” (Луганськ, 1999), автор-укладач В. Леснова; „Словник весільної лексики українських східнослобожанських говірок (Луганська область)” І. Магрицької (Луганськ, 2003).

Укладання тематичних словників залишається одним з актуальних завдань сучасної діалектної лексикографії.

Виклад основного змісту. Пропонований словник предметної лексики українських східнослобожанських говірок ми формуємо як словник недиференційного типу, оскільки вважаємо, що саме так можна якнайповніше відобразити предметну лексику окремого ареалу. Побутова лексика, зокрема лексика харчування, посуду й кухонного начиння, цікава не лише для дослідників-мовознавців, оскільки вона повною мірою віддзеркалює процес становлення матеріальної культури народу, його побуту, традицій та звичаїв.

Реєстр словника налічуватиме близько 1000 словникових статей. Структура вокабул різна: монолексеми й багатослівні назви. Останні

залучаємо тому, що вони виконують описові функції, указують на додаткові ознаки реалії (наприклад, її розмір, матеріал, з якого виготовлено посуд, продукт, з якого готували страву, способи приготування страви, якісні властивості реалії тощо), що для словника предметної лексики є дуже важливим. У випадку, коли двослівна сполука має значну функційну активність при реалізації семи, подаємо її як реєстрове слово:

ЗЕЛІ́НИЙ БО́РЩ [зе^нлений борш^ч] ‘борщ зі щавлю’ (У багатьох говірках).

ПАРНЕ́ МОЛОКО́ [пар^{не} моло^{ко}] ‘свіжовидоєне молоко’ (У багатьох говірках).

Якщо ж функціонування такої назви обмежене, то виділяємо її напівжирним шрифтом малими літерами як ілюстративний матеріал до вокабули, наприклад:

БЛЮ́ДО [бл^удо], -а, -ом 1. ‘загальна назва їжі’ (Коляд); 2. ‘те, що вариться або вже зварене’ (Новчерв, Старб, Бут, Новайд): **го^тове бл^удо**; 3. ‘кругла посудина з широким плескатим дном і низькими вінцями, куди насипають або накладають страву’ (Поб).

ГУ́ЩА [гуш^ча] -і, -єю(-ой) ‘осад від олії’ (У багатьох говірках): **гуш^ча о^лїна**.

КАРАВА́Й [кара^{ва}ї], -ю(-я), -єм(-ом) ‘великий пухкий круглий хліб з прикрасами, який печуть на весілля’ (У багатьох говірках): **ве^нс^лний кара^{ва}ї**.

Біля реєстрового слова, набраного великими літерами (шрифт напівжирний), у квадратних дужках подаємо його фонетичну транскрипцію, ілюстровану сему, у круглих дужках скорочено локалізацію – назви населених пунктів, де було записано лексему. Якщо таких населених пунктів більше двадцяти, то в дужках зазначаємо: *у багатьох говірках*, завершує словникову статтю екземпліфікація (приклади висловлювань діалектоносіїв).

Фонетичні варіанти лексем подаємо в одній словниковій статті без позначки *див. також/див. ще*, яка відсилає до варіантів та синонімів реєстрового слова, оскільки іноді такі відсилання перетворюються на ланцюжки, що, своєю чергою, ускладнює роботу зі словником, а подекуди призводить до поплутувань.

ГРЕ́НКА [гр^{ен}ка] (Тар, Осин, Колом, Міл, КарСол, Півн, Велик, Калм, Підг, Литв, Новайд), **ГРЕ́НКА** [гр^{ен}ка] (У багатьох говірках), -и, -ою(-ой) ‘смажена скибка хліба’.

ДРУШЛ́АК [друш^лак] (Тр, Попів, Марк, Мороз, Велик, Білов), **ДРУШЛ́АХ** [друш^лах] (Тр, Попів, Марк, Мороз, Велик, Білов), **ДРУШЛ́ЯК** [друш^лак] (У багатьох говірках), **ДРУШЛ́ЯХ** [друш^лах] (Прос, Кузем), -а, -ом ‘кухонне начиння, що слугує для проціджування або протирання їжі’.

Акцентуаційні варіанти лексем також подаватимемо в одній словниковій статті:

ГУСЯТНИЦЯ [гу¹с'атни^ец'а] (Черварм, Донц, Зак, Сват, Півн, Стр, Підг, Плуг, Білов, Новайд), **ГУС'ЯТНИЦЯ** [гу¹с'атни^ец'а] (Микол), -і, -єю(-ей) 'посудина, у якій готують тушковане м'ясо'.

ЛОКШИНА [локшина] (Березів, Біллуц, Сват, Пет, Новайд), **ЛОКШІНА** [лок'шина] (Піщ, Бут, Плуг, Білов, Крем, Шпот, Дмитр), **ЛОКШИНА́** [локши'на] (Чмир), -и, -ою(-ой) 'виріб із прісного пшеничного тіста у вигляді тонких висушених смужок'.

Ураховуючи однорідність східнословобожанських говірок і той факт, що словник репрезентуватиме лексику трьох тематичних груп, які перебувають у тісному взаємозв'язку й іноді демонструють розширення значення не лише в складі однієї лексико-семантичної групи, а й на міжпарадигмальному рівні, плануємо не виділяти омоніми в окремі словникові статті, наприклад:

ЗЛÉПОК [з'лепок], -ка, -ком 1. 'загальна назва хліба' (Павлен); 2. 'буханець хліба, який, не помітивши, не дістали з печі з усією партією' (Міл, Сват, Лим, Підг, Шпот); 3. 'подвійні буханці хліба, які злиплися в процесі випікання' (Новб, Березів, Тар, Білк, Осин, Прос, Міл, Бонд, Підг, Семкоз, Крем, Шпот, Коляд, Смол, Дмитр); 4. 'невеликий хліб із залишків тіста' (Прив, Біллуц, Обор, Сват, Калм, Вар).

КАЛА́Ч [ка¹лач'], -а, -ем(-ом) 1. 'плоский, круглої форми виріб із прісного тіста' (Біллуц); 2. 'круглий крендель із тіста, що має форму кільця' (Тр, Солід, Біллуц, Плуг); 3. 'великий пухкий круглий хліб з прикрасами, який печуть на весілля' (Тр, Тар). *У наре¹ч'еної пе¹ч'ут' так званій ка¹лач' / в ін не¹ дуже ве¹ликий / а у наре¹ч'еного ви^{е1}сокий л'іс* (Тр).

МАКІ́ТРА [ма¹к'ітра], -и, -ою(-ой) 1. 'велика посудина (на 10 – 15 літрів), у якій варять страву' (Білк, Бонд, Зорик, Литв); 2. 'череп'яна посудина, у якій варили страву в печі для однієї сім'ї' (Черварм, Кузем, НижД, Зак, Колом, Бонд, Калм, Підг, Червпоп, Осин, Обор, Півн, Кон); 3. 'череп'яна посудина, схожа на широку чашку, у якій звичайно подають страву до столу' (Біллуц, Павл, Марк, Стр, Новайд); 4. 'посудина для збивання масла' (У багатьох говірках).

Реєстрова одиниця може бути представлена іменником, біля якого зазначатимемо закінчення родового й орудного відмінків; дієсловом (із закінченнями 1 та 2 особи однини теперішнього часу); прикметником (із зазначенням закінчень жіночого й середнього родів). Зауважимо, що при репрезентації прикметників, які зазвичай подають у словниках у чоловічому роді, виникли нюанси. Попри усталену норму, деякі прикметники ми подаємо в жіночому або середньому роді, оскільки саме в такій граматичній формі їх було записано під час опитування респондентів. Крім того, саме в такому вигляді вони позначають якісні властивості іменників жіночого/середнього родів, наприклад:

ВЕРШКОВА́ [ве¹ршко¹ва], -ий, -е 'верхній жирний шар кислого незбираного молока' (про сметану) (Чмир);

ПАРНЕ́ [пар|не], -ий, -а ‘свіжовидоєне молоко’ (У багатьох говірках).

Інші частини мови подаємо з відповідною скороченою ремаркою:

ГОРЕ́ЛИЙ [го|релиї] (Павлен), **ГОРІ́ЛИЙ** [го|р'ілії] (Пет, Бонд), -ого, -им, *дісприкм.* ‘який, не помітивши, не дістали з печі з усією партією’ (про хліб);

ЗІ́БРАНА [з'і|брана], -ої, -ою, *дісприкм.* ‘верхній жирний шар кислого незбираного молока’ (про сметану) (Черварм, Тар).

Форму множини для реєстрових слів використовуємо у випадках, коли назву вживають переважно в множині (іноді такі назви при реалізації семи ставали центром номінативного поля), наприклад:

РВАНЦІ́ [рван|ц'і] *мн.* 1. ‘різаний або рваний шматочок прісного тіста, зварений у воді чи на молоці’ (У багатьох говірках); 2. виготовлений для приготування вареників шматочок тіста, який варять і без начинки (Тар).

Як ілюстративний матеріал використовуємо уривки діалектних текстів (т. зв. мікротексти), які подаємо наприкінці словникової статті із зазначенням населеного пункту. Такі ілюстрації плануємо подавати по можливості до кожної словникової статті, оскільки вони яскраво доповнюють матеріал, подають докладну інформацію про реалію, її якісні характеристики або призначення, наприклад:

ЗЛІ́ПАНЦІ́ [з|липанц'і] *мн.* ‘подвійні буханці хліба, які злиплися в процесі випікання’ (Колом, Новайд). *Ў нас йд'го звут' / о'то / зли^епан'ц'і ч'і злип'ц'і / ота'ке во'но / йак о'то позли^епайец':а йак о'то брат с:ест'ройу* (Новайд).

КВАС [квас] -а(у), -ом ‘напій із хліба, переважно житнього’ (У багатьох говірках). *Квас? / так ми ро'били ш іс то'го / не^у с хл'іба / дро'жн'і / за'пар'ували ш о'парку / а то'д'і зали^евали ш водо'йу і квас ха'рошиї бу'у* (Вар).

КАПУСНІ́ЯК [капус|н'ак], -а, -ом ‘борщ із квашеної капусти’ (У багатьох говірках). *Капус|н'ак го'тови'ц':а по-особ|ливому // 'вари'ц':а окремо кар'тошка / окремо пшо'но / кар'тошка 'ц'іла 'вари'ц':а / то'д'і ш мнеш й'йі / по'дави'ш / а то'д'і у 'куч'у стул'ай'ш іс пшо'ном / ну а за'жарка ш 'роби'ц':а йак о'бич'но* (Тр).

Семантичні та стилістичні відтінки, як і інші ремарки, подаємо курсивом, скорочено:

БА́БОЧКА [ба|боч'ка], -и, -ою(-ой), *пестл.* ‘яєчня з розлитим жовтком’ (Новчерв).

БУ́ЛОЧКА [бу|лоч'ка], -и, -ою, *змениш.* ‘невеликий хліб із залишків тіста’ (Литв).

БУТИ́ЛЬО́ЧОК [бути^ел'оч'ок], -ка, -ком, *змениш.* ‘маленька пляшка’ (Коляд).

КУСЬМА́ГА [кус'|мага], -и, -ою (-ой), *згруб.* ‘великий шматок хліба’ (Дмитр).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, фіксування та збереження діалектного матеріалу, який відбиває картини ціннісного сприйняття світу носіями мови, залишається актуальним завданням сучасного мовознавства (і вужче – словникарства). Накопичення польового матеріалу цінне у зв'язку з потребою формування регіональних мовних інформаційних фондів, до яких відносимо зокрема й діалектні словники. Тому в перспективі представники луганської діалектологічної школи планують укласти велику лексикографічну працю – словник діалектної лексики східнослобожанських говірок, де буде представлено матеріали багатьох тематичних груп (побутова лексика, ткацька, ботанічна, сільськогосподарська, лексика традиційних народних ігор, живої природи та ін.), зібрані в результаті комплексних досліджень українських східнослобожанських говірок.

Умовні позначення населених пунктів (Луганська область)

Березів – с. Березівка, Новопоквський р-н; Білк – смт Білокуракине; Біллуц – смт Білолуцьк, Новопоквський р-н; Білов – смт Біловодськ; Бонд – с. Бондарівка, Марківський р-н; Бут – с. Бутове, Старобільський р-н; Вар – с. Варварівка, Кременський р-н; Велик – Великоцьк, Міловський р-н; Дмитр – с. Дмитрівка, Новоайдарський р-н; Донц – с. Донцівка, Новопоквський р-н; Зак – с. Закотне, Новопоквський р-н; Зорик – с. Зориківка, Міловський р-н; Калм – с. Калмиківка, Міловський р-н; КарСол – с. Караван-Солодкий, Марківський р-н; Колом – с. Коломийчиха, Сватівський р-н; Коляд – с. Колядівка, Новоайдарський р-н; Кон – с. Кононівка, Біловодський р-н; Крем – м. Кременна; Кузем – с. Куземівка, Сватівський р-н; Лим – с. Лиман, Старобільський р-н; Литв – с. Литвинівка, Біловодський р-н; Марк – смт Марківка; Микол – с. Миколаївка, Станично-Луганський р-н; Міл – Мілуватка, Сватівський р-н; Мороз – с. Морозівка, Міловський р-н; НижД – с. Нижня Дуванка, Сватівський р-н; Новайд – смт Новоайдар; Новб – с. Новобіла, Новопоквський р-н; Новчерв – с. Новочервоне, Троїцький р-н; Обор – с. Оборотнівка, Сватівський р-н; Осин – с. Осинове-1, Новопоквський р-н; Павл – с. Павлівка, Білокуракинський р-н; Павлен – с. Павленкове, Новопоквський р-н; Пет – с. Петрівка, Сватівський р-н; Півн – с. Півнівка, Міловський р-н; Підг – с. Підгорівка, Старобільський р-н; Піщ – с. Піщане, Старобільський р-н; Плуг – с. Плугатар, Біловодський р-н; Поб – с. Победа, Новоайдарський р-н; Попів – с. Попівка, Білокуракинський р-н; Прив – с. Привілля, Троїцький р-н; Прос – с. Просяне, Марківський р-н; Сват – м. Сватове; Семкоз – с. Семикозівка, Біловодський р-н; Смол – с. Смолянинове, Новоайдарський р-н; Солід – с. Солідарне, Білокуракинський р-н; Старб – м. Старобільськ; Стр – с. Стрільцівка, Міловський р-н; Тар – с. Тарасівка, Троїцький р-н; Тр – смт Троїцьк; Черварм – с. Червоноармійське, Білокуракинський р-н; Червоп –

с. Червонопопівка, Кремінський р-н; Чмир – с. Чмирівка, Старобільський р-н; Шпот – с. Шпотине, Старобільський р-н.

Література

- Романина, І. Р. (2012). Текст як джерело діалектного словника. *Лінгвістика*. № 3. Ч. 1. С. 95 – 100.
- Романина, І. Р. (2015). *Структурно-семантичні особливості діалектних текстів про чуда в наддністрянському говорі*: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Л., 214 с.
- Хобзей, Наталя (2006). Сучасне українське діалектне словництво. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. № 15. С. 819 – 826.

Стаття надійшла до редакції 12.06.2019 р.

Прийнято до друку 15.06.2019 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Леснова В. В.